

TANJA PIHLAR

"Od kod pridejo misli?"

O filozofiranju z otroki

UVOD

Majhni otroci so neizmerno radovedni in se kot novinci v človeškem svetu čudijo stvarim, ki so nam odraslim postale že povsem samoumevne. Neumorno zastavljajo vprašanja o tem, kakšen je naš svet in kako je urejen, zanimajo jih najrazličnejše stvari o njih samih, življenju in sobivanju z drugimi ljudmi.

Stari Grki so dejali, da je poglobitveni vzgib za filozofijo čudenje: čudenje nad tem, da nekaj sploh je. Kdor se čudi, želi to razumeti in natančneje spoznati; zanima ga, zakaj je nekaj tako. Rečemo lahko, da ima filozofsko držo vsakdo, ki se čudi in je radoveden – in taki so po svoji naravi prav otroci, ki se še niso "odvadili" spraševati, dokler ne potešijo svoje radovednosti.

Program filozofija za otroke, ki ga je v začetku sedemdesetih let prejšnjega stoletja v Združenih državah Amerike razvil Matthew Lipman, izhaja iz prepričanja, da so otroci po svoji naravi filozofi. Pri tem jih je treba začeti spodbujati že dovolj zgodaj, da se ne bi te njihove filozofske lastnosti sčasoma izgubile in ne bi postali pasivni, navajeni nekritično sprejemati mnenja drugih. Lipman¹ je skupaj

s sodelavci pripravil učno gradivo za otroke in mladostnike v starosti 6 do 18 let z namenom spodbujati samostojno, kritično in ustvarjalno mišljenje. Napisal je sedem didaktičnih čitank s filozofskimi zgodbami, v katerih nastopajo njihovi sovrstniki, ki se srečujejo s podobnimi življenjskimi problemi in dilemami, ter priročnike za učitelje, ki so prevedeni v več kot petdeset jezikov (deloma tudi v slovenščino²). Če je bilo na začetku kar nekaj pomislekov (zlasti med akademskimi filozofi), ali so otroci sploh sposobni filozofirati in ali je to, kar počnejo, res filozofiranje, pa se je filozofija za otroke medtem uveljavila kot avtonomna disciplina, ki jo poučujejo in raziskujejo na številnih univerzah in inštitutih. V nekaterih državah so jo sprejeli v učni načrt (pri nas je uvrščena med obvezne izbirne predmete v zadnjem triletju osnovne šole³), izvajajo jo v vrtcih in izven šole, obstajajo številna strokovna združenja, izdajajo strokovne revije ... Uveljavilo se je tudi več različnih pristopov, na kar kažejo že različna poimenovanja: "filozofiranje z otroki (Philosophieren mit Kindern)", "otroška filozofija (Kinderphilosophie)", ki sta bolj razširjena v nemškem govornem področju. Ta pristop bom tudi podrobneje predstavila v pričujočem prispevku.

OTROŠKA VPRAŠANJA

Več nemških in švicarskih filozofov, avtorjev priročnikov za filozofiranje z otroki – med drugim Barbara Brüning, Eva Zoller Morf in Katharina Zeitler, je posebno pozornost namenilo tudi vprašanjem otrok s filozofsko dimenzijo, ki jih zastavljajo nekako v starosti med četrtem in osmim letom. To so vprašanja, na katera ni mogoče najti dokončnega in enoznačnega odgovora, neke stvarne razlage, ki bi jo lahko poiskali v kakem leksikonu ali enciklopediji. Kot pravi Zoller Morfova, ki se je prav z otroškimi vprašanji ukvarjala v večini svojih del, namenjenih staršem, vzgojiteljem in učiteljem, so to običajno vprašanja o smislu nečesa in se začenjajo z znamenito vprašalnico "zakaj"⁴ (Zoller Morf, 2011, str. 20). Izvirajo iz potrebe po orientaciji v svetu, ki je zanje še povsem skrivnosten in nov, iz potrebe po razumevanju sveta in osmisлитvi njihovih doživetij.

V ozadju tega je pojmovanje filozofije kot dejavnosti, kar je bila filozofija v svojih začetkih v Grčiji; zato v središču ni učenje o filozofih in njihovih naukih, ampak razpravljanje, preiskovanje, zastavljanje vprašanj, pojasnjevanje ipd., dokler ne dosežemo boljšega razumevanja, osvetlitve problema z različnih vidikov. "Filozofiranje je umetnost, da v pravem trenutku zastavimo pravo vprašanje," pravi Zoller Morfova (Zoller, 2000, str. 7). Za vse to nam po njenem ni treba dobro poznati filozofsko tradicijo, ampak je dovolj, da smo odprti za otroška vprašanja, občutljivi za njihovo filozofsko dimenzijo in seveda pripravljeni podati se z njimi na skupno pot raziskovanja. Avtorica svetuje, naj najprej razmislimo, s kakšnim namenom je otrok zastavil vprašanje; morda se želi poučiti o nečem in dobiti ustrezno informacijo, ki jo lahko nato skupaj poiščemo, ali pa si želi zgolj, da mu naklonimo našo pozornost.

"Zakaj dežuje?", vpraša štiri letni Jan. Marsikdo takoj pomisli na to, da bi mu pojasnil, kako nastane ta naravni pojav – nastane zaradi zgoščevanja vodnih hlapov,

ko se zniža temperatura zraka. Toda nemara ga to sploh ne zanima, ampak bi rad odkril, čemu sploh dežuje, kakšen je njegov smisel. Njegov odgovor: "Ker so rože žejne." Zollerjeva meni, da se na takšna vprašanja otrok odrasli pogosto povsem napačno odzivamo. Bodisi jih ne jemljemo povsem resno in se jim poskušamo izogniti z "Ne vem.", "Nimam pojma.", "Nimam časa.", ali pa jih celo preslišimo. V takem primeru bo otrok dobil sporočilo, da njegova vprašanja niso vredna pozornosti in bo sčasoma prenehal spraševati. Prav tako ni priporočljivo, da sami odgovorimo nanje, češ da je dobro, da se otrok pri tem česa nauči. Toda s tem mu ne naredimo prav nobene usluge, saj se bo odvadil samostojno iskati odgovore, ker bo menil, da odrasli tako in tako vse vemo in bo le prevzemal mnenja drugih.

Po mnenju avtorice so takšna vprašanja dobra prilika za skupen razmislek, zato svetuje, naj otroku vrnemo vprašanje - "Kaj pa ti misliš o tem?" in mu prepustimo besedo. Kot opaža v svoji praksi, se vse pogostejše dogaja, da odrasli dobimo pri tem odgovor "Ne vem." Iz tega je mogoče sklepati na to, da otroci bodisi sami pogosto slišijo podoben odgovor od odraslih, ali pa so se že preprosto navadili na to, da namesto njih običajno odgovarjamo sami. Zato je zanje še posebej pomembno, da jih spodbujamo k razmišljanju z nadaljnjimi vprašanji, s katerimi jim pomagamo, da izrazijo svoje misli in jih poskušajo tudi utemeljiti. O vprašanjih za pogovor – Zoller Morfova jih imenuje "babiška" in navaja zanje številne praktične primere – bom govorila v naslednjem razdelku.

Pri tem je seveda pomemben tudi odnos odraslih do otrok: naj ne bo pokroviteljski, ampak naj bodo otroci enakovredni sogovorniki, ki jih je treba jemati resno in jim pokazati, da nas njihovo mnenje resnično zanima. Takšni skupni pogovori so nedvomno koristni in celo zabavni za obe strani ter pomagajo krepiti naš odnos. "Filozofiranje z otroki naj bo zabavno: razmišljanje in preudarjanje, polno domišljije, odkrivanje povezav

in duhoviti izmisleki, poigravanje z mislimi in jezikom, preizkušanje novih možnosti in zamisli ..." (Zoller, 2000, str. 8). Otrok v pogovoru samostojno oblikuje odgovore na vprašanja in poleg tega poskuša tudi utemeljiti svoje stališče, za nas odrasle pa je to priložnost, da pričnemo razmišljati o stvareh, ki se nam bi sicer zdele povsem samoumevne, priložnost, da bolje razumemo otroka in se naučimo gledati na svet skozi otroške oči. Zato se bi otroci po mnenju Zoller Morfove morali vaditi v filozofiranju tako kot se vadijo v branju, pisanju in računanju (Zoller Morf, 2011, str. 121).

KAKO FILOZOFIRAJO OTROCI

Vsem različicam programa filozofija za otroke je skupno, da se otrok ne poučuje o zgodovini filozofije, o filozofih in njihovih naukih, ampak da sami preiskujejo in razpravljajo o filozofskih vprašanjih. Povod za skupno diskusijo, za filozofski dialog – "začetna spodbuda" – je lahko vprašanje otroka, zgodba, pesem, predmet, fotografija, umetniška slika, risanka, igra vlog ..., kar pritegne pozornost in zbudi zanimanje otrok. Voditelj (v angleščini se je zanj uveljavil izraz "olajševallec") pri tem nima klasične pedagoške vloge in ne posreduje znanja, ampak usmerja pogovor z nadaljnjim spraševanjem, navezovanjem na izkušnje otrok, navezovanjem izjav otrok druge na drugo, povzemanjem povedanega ipd. in tako pomaga pri raziskavi problema. Načeloma sam vsebinsko ne posega v pogovor in ga tudi ne sme napeljevati v neko določeno smer. Pogovori imajo svojo dinamiko, zato ni mogoče točno vnaprej predvideti, kako bodo dejansko potekali. Cilj ni doseči soglasje vseh udeležencev, ampak priti do novih uvidov, alternativnih pogledov na neki problem in možnih povezavah, na kratko rečeno, doseči napredek v razumevanju. Naloga voditelja nadalje je, da pazi na to, da otroci v skupini upoštevajo pravila za pogovor⁵ in da ima pogovor rdečo nit. Poskrbeti mora tudi za to, da ustvari zaupljivo okolje, v katerem se otroci

počutijo varne in so pripravljeni povedati, kar mislijo, ne da bi se bali, kaj bodo rekli drugi ali da se jim bodo celo posmehovali. Poleg tega jih spodbuja k uporabi miselnih veščin – podajanju razlogov, iskanju primerov, iskanju predpostavk, analizi pojmov, iskanju sorodnih in nasprotnih pojmov ipd. To je mogoče doseči z naslednjimi vprašanji, ki jih Zoller Morfova imenuje "orodja za bistrumne mislece" (gl. Zoller Morf, 2011, str. 37-42)⁶:

- Vprašanja, ki spodbujajo preverjanje:
"Ali to velja za vse ljudi?"
- Vprašanja, ki spodbujajo iskanje primerov in protiprimerov:
"Ali lahko navedeš kakšen primer za svojo trditev?"
- Vprašanja, ki spodbujajo pojasnitev pojmov:
"Kaj misliš s tem izrazom?"
- Vprašanja, ki spodbujajo utemeljevanje:
"Ali lahko navedeš razlog za svojo trditev?"
- Vprašanja, ki iščejo predpostavke:
"Kaj si predpostavil?"
- Vprašanja, ki iščejo posledice:
"Kaj sledi iz tega?"

Eden od temeljnih konceptov, ki ga je uvedel Lipman in so ga prevzeli tudi drugi pristopi, je skupnost raziskovanja, ki se postopoma oblikuje (v razredu) iz skupine otrok, ki redno skupaj filozofirajo. V njej je vsak udeleženec enakovreden sogovornik (to nenazadnje nakazuje že prostorska razporeditev: otroci in voditelj sedijo v krogu) in predstavi svoje izkušnje in misli drugim ter hkrati spoznava, kako razmišljajo in čustvujejo njegovi sogovorniki. V njej razmišlja vsak zase in hkrati razmišljajo vsi skupaj kot skupnost.⁷ Pri tem se vsak udeleženec nauči zagovarjati svoje stališče, a ga zmore tudi opustiti in spremeniti, če se pokaže, da ga ni dobro premislil. Raziskovanje poteka običajno v naslednjih korakih: najprej otroci skupaj na glas preberejo zgodbo, nato razmislijo in zapišejo vprašanja, ki se jim zdijo zanimiva, na papir ali tablo; skupaj izberejo vprašanja, o katerih bodo razpravljali. Sledi diskusija, po njej pa običajno evalvacija, refleksija o

tem, kako so razmišljali⁸. Pri mlajših otrocih, zlasti predšolskih, je raziskovanje strukturirano malce drugače: običajno se prične in konča z določenim ritualom, ki pripomore k njihovi umiritvi in večji zbranosti, kar je mogoče doseči z dihalnimi vajami, skupnim petjem pesmi ipd., konča pa se običajno s povzemanjem poteka diskusije, tega, do česar so se skupaj dokopali z razmišljanjem. Večjo vlogo ima tudi voditelj, ki jih s spraševanjem spodbuja k razmišljanju, vendar ne sme napeljevati pogovora v neko smer. Poleg tega na koncu običajno sledi "ustvarjalna spodbuda" (Zeitler, 2010), ki je povezana s tematiko pogovora – risanje, izdelovanje stvari iz papirja, igra vlog, pantomimika ... To pripomore k temu, da otroci to, o čemer so razmišljali, izrazijo na neverbalni način in še dodatno poglobijo svoje razumevanje.

Program filozofija za otroke ima več ciljev: spodbuja sposobnost verbalnega in neverbalnega izražanja otrok, njihovo domišljijo in ustvarjalnost. Nadalje jih spodbuja, da zastavljajo vprašanja, samostojno in vedno bolj jasno razmišljajo. Pomaga jim pri osvajanju miselnih veščin, raziskovanju vrednot in premišljenem ravnanju. Poleg tega se naučijo empatije, spoštovati druge in biti strpen do drugačnosti (to označuje izraz "skrbno mišljenje"), kar vse pripomore h krepitvi njihovih socialnih veščin in kompetenc, ki jim bodo omogočile dejavno sodelovati v družbi. Različne pozitivne učinke programa so potrdile tudi empirične raziskave, ki so jih izvedli v tujini (gl. Education Endowment Foundation, 2015), zlasti izboljšanje učnega uspeha pri predmetih materinščina in matematika.

O ČEM RAZMIŠLJAJO OTROCI

Kot smo že omenili, je začetnik programa Lipman napisal posebne filozofske zgodbe, prilagojene starosti otrok, ki služijo kot povod za pogovor. V nemškem govornem prostoru pa se je bolj uveljavila uporaba otroške literature, ki obravnava določeno tematiko in sodi na področje različnih

klasičnih filozofskih disciplin – antropologije, etike, spoznavne teorije, ontologije, estetike ... Naj navedem nekaj tematskih sklopov, ki jih predlagajo prej omenjene avtorice skupaj z vprašanji, ki jih otroci dobro poznajo iz svojega vsakdana (prim. Zoller Morf, 2011, Zeitler, 2012):

1. JAZ: Kdo sem? Kaj pomeni biti drugačen?
2. SREČA: Kaj je sreča? Kako se počutiš, ko si srečen?
3. PRIJATELJSTVO: Kdo je pravi prijatelj? Ali se lahko s svojim prijateljem tudi prepiram?
4. POGUM IN STRAH: Kdo je pogumen? Kako spoznamo, da je nekoga strah?
5. SANJE: Kako vemo, kdaj sanjamo in kdaj smo budni? Ali tudi živali sanjajo?
6. MISLI: Od kod pridejo misli? Ali živali mislijo?
7. DOBRO IN ZLO: Kako vemo, da je nekdo dober? Kdo odloča o tem, kaj je dobro?
8. ČAS: Zakaj merimo čas? Ali lahko teče hitreje oz. počasneje?
9. SMRT: Zakaj vsi ljudje umremo? Kam gremo, ko umremo?

Avtorji priporočajo slikanice in zgodbe za otroke, ki že same vsebujejo filozofske probleme in na koncu nimajo nekega moralnega nauka. Pomembne so tudi dobre ilustracije, ki otroke nagovarjajo in jih spodbujajo k spraševanju. Voditelj (ali tudi starši) zastavlja vprašanja že med branjem in ne le ob koncu knjige, da ne bodo le pasivno poslušali, ampak bodo tudi sami dejavno sodelovali pri zgodbi. Zoller Morfova v svoji zadnji knjigi *Kdor sam razmišlja, postane brihten (Selber denken macht schlau)* predlaga naslednje tipe vprašanj (str. 46-53), ki jih je mogoče zastaviti:

- Vprašanja o lastnih izkušnjah;
"Ali ste že kdaj sami doživeli kaj podobnega?"
- Vprašanja o čustvih, občutkih, vedenju;
"Kako mislite, da se počuti ...?"
- Vprašanja o identifikaciji;
"Kako bi se počutili, če bi bili ...?"
- Vprašanja, ki spodbujajo domišljijo in ustvarjalnost;

"Kako bi ... še lahko ravnali?", "Kako bi se zgodba lahko nadaljevala?"

Poglejmo si to podrobneje na primeru slikanice češkega avtorja Vladimíra Škutine *Kje prebiva čas*, ki je prevedena tudi v slovenščino.⁹

Povzetek vsebine: Za deklico Karin nihče v družini nima časa, zato se odloči, da bo poiskala čas. Odpravi se v cerkveni stolp in tam naleti na duha iz ure. Ta ji med drugim razkrije, da čas pomaga ljudem. Zaproši ga, naj ustavi čas, da bi se lahko pravočasno vrnila domov. In ker je duh iz ure v resnici urar, ki popravlja cerkveno uro, zares lahko ugotovi njeni prošnji.

Med branjem slikanice lahko zastavimo naslednja vprašanja (prim. Walter, 2017):

- Kaj mislite o tem, kar je rekla mama, namreč da je čas pošast?
- Zakaj Karin misli, da čas prebiva v stolpu? Kje bi še lahko prebival?
- Ali duh iz ure obstaja? Zakaj?/Zakaj ne? Kakšen je in kaj počne?
- Kaj mislite o tem, kar je rekla Karin, da odrasli nimajo nikoli časa?
- Ali čas lahko ustavimo? Zakaj?/Zakaj ne?
- Kako bi lahko to naredili? Kaj bi se zgodilo?
- Kaj bo Karin povedala staršema?

Temu sledi filozofski pogovor. Kot smo že omenili, otroci, ki so že večji skupnega razmišljanja, sami zastavijo in izberejo vprašanja, o katerih bodo v nadaljevanju razpravljali. Pri mlajši otrocih pa voditelj sam z vprašanji spodbuja otroke, da razmišljajo o določeni tematiki. Nekaj možnih vprašanj za pogovor:

Kako si predstavljate čas?

- Ali ga lahko vidimo, otipamo, slišimo ...?
- Ali lahko čas teče hitreje oziroma počasneje? Zakaj?/Zakaj ne?
- Kdaj se vam zdi, da teče hitreje? In kdaj počasneje?
- Ali čas odraslim teče hitreje kot otrokom? Zakaj?/Zakaj ne?
- Kako merimo čas? Zakaj?
- Po čem opazimo, da čas teče?
- Ali čas lahko zavrtimo nazaj?
- Če bi se lahko vrnili v preteklost, kaj bi želeli še enkrat doživeti?

Primer: kako poteka filozofiranje o času

V otroškem vrtcu v Münchnu (navajamo po: Akademie Kinder philosophieren im bbw e.V., 2007, str. 22-24) so preizkusili, kako skupaj filozofirajo otroci različne starosti; v preizkusu je sodelovalo dvanajst otrok, polovica je bila vrtčevskih, ostali so bili učenci iz prvega in drugega razreda osnovne šole, ki so včasih obiskovali vrtec.

Otroci se posedejo na tla na "filozofske" blazine, razporejene v krogu. Vzgojiteljica brez besed pokaže na košaro, ki je obrnjena narobe in stoji v sredini kroga; izpod nje se sliši tiho tikkanje. Po začetnem obotavljanju pričnejo otroci živahno ugibati, kaj se skriva pod njo, dokler eden izmed njih ne ugotovi, da mora biti to budilka. Vzgojiteljica vzame budilko izpod košare in da otrokom prvo spodbudo za pogovor: "Zakaj sploh potrebuješ budilko?" Nekateri otroci odgovarjajo, da jo potrebujejo za to, da bi lahko točno prišli v vrtec ali šolo. "Včasih bi si želel," pravi Florian, "da sploh ne bi bilo ur, ker bi se lahko tako dolgo igral zunaj, dokler ne bi postalo temno." "Ampak tedaj," je odvrnila Anne, "bi bil naslednje jutro tako utrujen, da bi zamudil vrtec". Otroci naštevajo prednosti in slabosti, ki jih prinaša ureditev življenja v skladu s časom, in ugotavljajo, da si življenja brez ur skorajda ni mogoče zamisliti. Druga spodbuda je zgodba v slikah. Na prvi je upodobljena peščena ura, v njeni zgornji polovici se nahaja otrok, ki se z lopatko in vedrcem igra s peskom. Otroci naglo spoznajo, da pesek simbolizira čas. Na drugi sliki je upodobljena enaka ura, le da se je v njeni spodnji polovici nakopičilo že veliko peska. Otrok je odrasel. Zdaj otroci skupaj razmišljajo o obeh slikah in nadaljevanju zgodbe. V parih – vsakokrat po en predšolski otrok in učenec skupaj – narišejo na list papirja svoj osebni konec zgodbe. Za to imajo na voljo čas, dokler ne zazvoni budilka. Nato se posedejo nazaj v krog in pred skupino pojasnijo, kaj so narisali. Ne da bi se poprej domenili med seboj, so zgodbo razširili. Ena skupina je narisala osebo kot dojenčka, druga kot šolarja in tretja kot ostarelega človeka. Ugotovijo, da je čas, čeprav ga ne vidimo, vedno tu in mineva. Nato vzgojiteljica pokaže še zadnjo sliko v zgodbi – na njej je videti,

kako je ves pesek spolzel skozi peščeno uro. V spodnji polovici peščene ure zdaj stoji križ, simbol za konec človeškega življenja. Tretji impulz je časovna igra, s katero naj bi otroci postali občutljivejši za razlikovanje med objektivnim in subjektivnim dožemanjem časa. Vsi otroci vstanejo in zaprejo oči. Po navodilih učiteljice naj se znova usedejo, ko menijo, da je minila ena minuta. Starejši otroci pričnejo potihoma šteti sekunde. Polagoma se prvi otroci usedejo nazaj na blazine, dokler končno po več kot dveh minutah ne stori tega še zadnji otrok. Tudi mlajši otroci "vztrajajo" pri svoji minuti, čeprav so morali opaziti, da so se drugi otroci že posedli.

Vsi so opazili, da je za ene minuta daljša in za druge krajša; da čas teče hitreje ali počasneje, pa vedo že od prej: "Ko čakaš na Božič ali na svoj rojstni dan, teče čas veliko počasneje", je pojasnila šestletna Lisa. "Tudi ko se igraš s prijateljem, teče čas hitro." doda petletni Lion. In tedaj se oglasi budilka in naznani konec pogovora ...

LITERATURA:

Brüning, Barbara. 2001. *Philosophieren in der Grundschule*. Berlin: Cornelsen Scriptor.

Calvert, Kristina. 2004. *Können Steine glücklich sein?* Leipzig: Verlag Rowohlt.

Education Endowment Foundation. 2015. *Philosophy for Children. Evaluation Report and Executive Summary, July 2015*. <https://educationendowmentfoundation.org.uk/> (pridobljeno, 12. 11. 2016).

Gartner, Smiljana in dr. 2011. *Povej mi pravljico. Raziskovanje z majhnimi in velikimi otroki*. Nova Gorica: Založba Educa.

Grum, Ana Marija. 2016. *Filozofija z otroki. Pristop Sare Stanley*. Diplomsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Hladnik, Alenka in dr. 2008. *Šola, mišljenje in filozofija. Filozofija za otroke in kritično mišljenje*. Ljubljana: Pedagoški inštitut.

Matthews, Gareth B. 1982. *Philosophy and the Young Child*. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.

Morf Zoller, Eva. 2000. *Die kleinen Philosophen*. Zürich: Verlag pro Juventute.

Morf Zoller, Eva. 2011. *Selber denken macht schlau. Philosophieren mit Kindern und Jugendlichen*. Basel: Zytglogge Verlag.

Philosophie – eine Schule der Freiheit. Philosophieren mit Kindern weltweit und in Deutschland. 2008. Bonn: Deutsche UNESCO-Kommission e. V. <https://www.unesco.de/fileadmin/medien/Dokumente/Wissenschaft/Philosophie-eine-Schule-der-Freiheit.pdf> (pridobljeno, 1.9. 2016).

Praxisleitfaden Kinder Philosophieren für Kindertageseinrichtungen und Schulen. 2007. München: Akademie Kinder philosophieren im bbw e.V.

Šimenc, Marjan. 2016. *Nove prakse filozofije*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta Univerze v Ljubljani.

Škutina, Vladimir. 1997. *Kje prebiva čas*. Ljubljana: Slovenska knjiga.

Walter, Ana in dr. s.l. *Empfehlung zu "Wo die Zeit Wohnt"*.

Zeitler, Katharina. 2012. *Siehst du die Welt auch so wie ich? Philosophieren in der Kita*. Freiburg/Basel/Wien: Herder.

1. Je tudi ustanovitelj Inštituta za napredek filozofije za otroke (Institute for the Advancement of Philosophy for Children), ki skrbi za širjenje programa in njegov razvoj.
2. Čitanke *Harijeva odkritja*, Liza in Marko so delno prevedene v slovenščino.
3. V sedmem razredu se predmet imenuje Kritično mišljenje, v osmem Etična raziskovanja in v devetem Jaz in drugi.
4. Vprašalnica "čemu" je pri nas že malce prišla v pozabo.
5. Po navadi jih otroci določijo sami, ko si naberejo že nekaj izkušenj: "Naslavljaj celotno skupino", "Govori le eden, drugi poslušajo", "Spoštljivi smo drug do drugega" ... V praksi se je kot dober pripomoček izkazala tudi pogovorna žoga, s katero se določa vrstni red, po katerem otroci govorijo.
6. Prim. Šimenc, 2016, str. 43-44.
7. O skupnosti raziskovanja podrobno piše Šimenc, 2016, str. 36-82.
8. Ocenjevanje poteka z gibi palca: palec, obrnjen navzgor, pomeni dobro; obrnjen vodoravno pomeni povprečno, obrnjen navzdol pa slabo. Voditelj jim pri tem zastavlja vprašanja, kot na primer: "Ali ste danes poslušali druge?", "Ali so vas poslušali, ko ste govorili?", "Se vam je pogovor zdel zanimiv?", "Ste spoznali kaj novega?" ipd.
9. Škutina, Vladimir: *Kje prebiva čas*. Ljubljana: Slovenska knjiga, 1997.